

4 Jedinečnost a normalita holocaustu

Až do té doby pronikalo zlo - neboť nějaké jméno je tomuto podivnému, jen zdánlivě nečekanému spojení okolností třeba dát-postupně, v tichosti, v napohled nevinných krocích... Když se ale podíváme zpátky a rozebereme věci z retrospektivy, zdá se být zjevné, že nahromadění příznaků nebylo výsledkem pouhé náhodné shody okolností, ale že spíše takřikajíc vládlo svou vlastní dynamikou, v té době stále utajenou, jako podzemní pramen, který kypí a sílí, až najednou prudce vyrazí na povrch; stačí se pouze vrátit zpátky do doby kdy se objevily první zlověstné znaky, a načrtnout graf, zachytit klinický obraz nezadržitelného vzestupu.

Juan Goytisolo, *Landscapes After The Battle*

„Nebyli byste radši, kdybych byl schopen dokázat, že všichni pachatelé byli blázni?“ ptá se velký historik holocaustu Raul Hilberg. Jenomže právě toto dokázat *nemůže*. Pravda, kterou odhaluje, nepřináší úlevu. Sotva někoho potěší. „Byli to vzdělaní lidé své doby. To je podstata věci, kdykoli přemítáme o smyslu západní civilizace po Osvětimi. Náš vývoj předstihl naše chápání. Už si nemůžeme namlouvat, že plně rozumíme fungování našich sociálních institucí, byrokratických struktur či technologie.“¹

To je jistě špatná zvěst pro filosofy, sociology, teology a všechny ostatní vzdělané lidi, kteří mají v popisu práce chápat a vysvětlovat. Z Hilbergových závěrů vyplývá, že ji nedělají dobře; neumějí vysvětlit, co se stalo a proč, a neumějí nám pomoci tomu porozumět. Tato výtka je, co se vědců týče, dost zlá (jistě v nich vzbuzuje neklid a možná je dokonce přinutí, jak se říká, začít znovu od nuly), sama o sobě však nezavdává příčinu pro zneklidnění

¹ Raul Hilberg, „Significance of the Holocaust“, v *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*, red. Henry Friedlander a Sybil Milton, Kraus International Publications, Millwood, NY, 1980, s. 101-102.

veřejnosti. V minulosti bylo konec konců mnoho jiných důležitých událostí, jimž, jak cítíme, plně nerozumíme. Někdy nás to zlobí, ale většinou nás to z míry příliš nevyvádí. Vždyť - tak se alespoň utěšujeme - tyto minulé události jsou věci *akademického zájmu*.

Je to ale pravda? To, co je pro nás těžké pochopit, není sám holocaust ve vší své zrůdnosti. *Skutečnost holocaustu učinila téměř nepochopitelnou naši západní civilizaci* - a to v době, kdy už jsme si mysleli, že jsme se s ní nějak vyrovnali a že jsme prohlédli její nejvnitřnější pohnutky, a dokonce i vyhlídky; v době její celosvětové, bezprecedentní kulturní expanze. Má-li Hilberg pravdu a naše nejdůležitější sociální instituce unikají našemu rozumovému i praktickému uchopení, pak by si měli dělat starosti nejenom profesionální akademici. Ano, holocaust se stal téměř před půl stoletím. Ano, jeho bezprostřední důsledky se rychle vzdalují do minulosti. Generace, která ho zažila na vlastní kůži, už téměř vymřela. Ale - a jde o strašlivé, zlověstné „ale“ - ony kdysi známé rysy naší civilizace, jimž holocaust vzal srozumitelnost, zůstávají i nadále neodmyslitelnou součástí našeho života. Nikam nezmizely. Proto nemizí ani *možnost* holocaustu.

Takovou možností se vůbec nechceme zabývat. Pohrdavě odmítáme těch pár posedlých lidí, které rozčiluje naše duševní rovnováha. Máme pro ně zvláštní, posměšné jméno - „proroci zkázy“. Je tak snadné pominout jejich skličující varování. Nejsme snad už dost ostražití? Neodsuzujeme násilí, nemorálnost, krutost? Nevynakládáme veškerou vynalézavost a ohromné a stále větší prostředky na boj s nimi? A navíc, je v našem životě vůbec něco, co by naznačovalo pouhou možnost nějaké katastrofy? Život se zlepšuje a zpřijemňuje. Vcelku se zdá, že si naše instituce umějí poradit. Před nepřítelem jsme dobře chráněni a naši přátelé jistě neudělají nic nepěkného. No dobře, tu a tam slyšíme o hrůzách, které způsobují jacísi ne příliš civilizovaní, a tedy duchovně nám vzdálení lidé, svým stejně barbarským sousedům. Eweové masakrují milion lbů, které před tím označili za škodnou, zločince, mamonáře a podlidi bez kultury;² Iráčané tráví plynem

² Srov. Colin Legum v *The Observer*, 12. říjen 1966.

své kurdské spoluobčany a s nějakým jejich hanlivým pojmenováním se ani neobtěžují; Tamilové zabíjejí Sinhalce, Etiopci vyhazují Eritrejce, Ugandané sami sebe (nebo to bylo naopak?). Všechno je to samozřejmě smutné, co to ale může mít společného s námi? Jestliže to vůbec o něčem svědčí, tak rozhodně o tom, jak špatné je být jiný než my a jak dobré je žít v bezpečí a zdraví pod ochranou naší lepší civilizace.

Jak nešťastné důsledky může naše přílišné uspokojení nakonec mít, se jasně ukáže, když si připomeneme, že ještě v roce 1941 se holocaust nepředpokládal, že vzhledem k tehdejší znalosti „odpovídajících faktů“ se nedal očekávat, a že když konečně o rok později nastal, setkal se s všeobecnou nevírou. Lidé odmítali věřit faktům, které měli před očima. Ne že by byli neteční či zlí. Nic z toho, co před tím znali, je zkrátka nepřipravilo na to, aby něčemu takovému mohli uvěřit. Vzhledem k tomu, co věděli a v co věřili, bylo masové vraždění, pro které dokonce ještě ani neměli pojmenování, zkrátka a dobře nepředstavitelné. Nepředstavitelné je také v roce 1988. V roce 1988 ale víme, co jsme v roce 1941 nevěděli - že také *nepředstavitelné je třeba si představit*.

Problém

K tomu, abychom se na holocaust na rozdíl od řady jiných témat akademického zkoumání neřadili jako na věc pouze akademického zájmu a abychom problém holocaustu neredukovali na předmět historického zkoumání a filosofických úvah, nás vedou dva důvody.

Prvním důvodem je, že holocaust - přestože je pravděpodobné, že „jakožto ústřední historická událost, v tomto ohledu nikoli nepodobná Francouzské revoluci, objevení Ameriky či vynálezu kola, změnil běh dalších dějin“¹ - toho s nejvyšší pravděpodobností změnil jen málo, pakliže vůbec něco, v průběhu

³ Henry L. Feingold, „How Unique is the Holocaust?“, v *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*, red. Alex Grobman a David Landes, Simon Wiesenthal Centre, Los Angeles, 1983, s. 397.

další historie našeho kolektivního vědomí a sebechápání. Neměl větší znatelný dopad na naši představu o smyslu a historické tendenci moderní civilizace. Vědy o společnosti obecně a sociologii zvláště nechal v podstatě nezměněny a nedotčeny s výjimkou stále okrajových oblastí specializovaného zkoumání a jistých ponurých, zlověstných varování před patologickými sklony modernity. Obě výjimky jsou důsledně drženy v odstupu od principů sociologické praxe. Naše chápání faktorů a mechanismů, které kdysi umožnily holocaust, proto významně nepokročilo. A protože není o mnoho lepší než jejich chápání před půl stoletím, možná, že zase nebudeme připraveni zaregistrovat a dekódovat varovné signály, i když nám budou, tak jak tomu bylo tehdy, všude kolem bít do očí.

Druhý důvod spočívá v tom, že bez ohledu na to, co se stalo s „během historie“, s těmi produkty historie, které v sobě se vši pravděpodobností nesly možnost holocaustu, se nestalo nic zásadního - nebo alespoň o tom nic jistého nevíme. Kam až naše vědomosti sahají (či spíše kam až nesahají), tato možnost může být stále tady a čekat na svou příležitost. Nezbývá nám než se obávat, že se podmínky, které už jednou zrodily holocaust, nijak zvláště nezměnily. Bylo-li v roce 1941 v našem společenském zřízení něco, co umožnilo holocaust, jak si můžeme být jisti, že se to od té doby vytratilo? Stále více renomovaných a uznávaných badatelů nás varuje před přílišným uspokojením.

Ideologie a systém, které daly vzniknout [Osvětím], zůstávají nedotčeny. To znamená, že národní stát jako takový není pod kontrolou a je schopen spustit proces sociálního kanibalismu v měřítku, které si je sotva kdo schopen představit. Nebude-li držen na uzdě, může celou civilizaci spálit na popel. Nemůže plnit humanitární poslání. Jeho přečiny nejde postihovat právními a morálními kodexy - nemá svědomí. (Henry L. Feingold)⁴

Řada charakteristik dnešní „civilizované“ společnosti ponouká k hledání snadného východiska v genocidních praktických holocaustu...

Feingold, „How Unique is the Holocaust?“, s. 401.

Suverénní teritoriální stát si jako integrální součást své suverenity nárokuje právo páchat genocidu - či se podílet na genocidních masakrech - na lidech pod svou vládou... a OSN toto právo prakticky vzato hájí. (Leo Kuper)⁵

V určitých mezích daných politickými a vojenskými mocenskými zřeteli může moderní stát dělat s lidmi pod svou kontrolou, co se mu zlíbí. Neexistuje žádná morálně-etická hranice, již by stát nemohl překročit, pokud by si to přál, protože neexistuje žádná morálně-etická moc vyšší než stát. Z hlediska etiky a morálky je situace jednotlivce v moderním státě v zásadě zhruba stejná jako situace vězně v Osvětím: buď bude jednat v souladu s panujícími standardy chování, které prokazují ti u moci, nebo riskovat, že ponese následky v podobě sankcí, jaké se jim zlíbí na něj uvalit...

Lidská existence se dnes stále zřetelněji řídí principy, které ovládaly život a smrt v Osvětím. (George M. Křen a Leon Rappoport)⁶

Někteří z citovaných autorů mají pod vlivem emocí, které zkratka musí vyvolat i zcela zběžné čtení o historii holocaustu, sklon přehánět. Některé jejich výroky znějí neuvěřitelně - a určitě přehnaně panikařsky. Mohou být dokonce kontraproduktivní. Je-li všechno, co známe, jako Osvětím, pak lze s Osvětím žít, a v řadě případů dokonce poměrně dobře. Jestliže byly principy, jimiž se řídily život a smrt osvětimských vězňů, stejné jako ty naše, k čemu všechny ty protesty a nářky? Vskutku je lépe se vyhnout pokušení využívat obrazy holocaustu vymykající se lidské představitivosti ve službách stranického postoje vůči větším či menším, vcelku ale obvyklým a každodenním lidským konfliktům. Masová likvidace byla extrémní formou antagonismu a útlaku, ale

⁵ Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven, 1981, s. 137, 161. Kuperovy předtuchy našly nanejvýš neblahé potvrzení ve slovech iráckého velvyslance v Londýně. Když byl 2. září 1988 v rozhovoru na Kanálu 4 dotázán na pokračující genocidu iráckých Kurdů, dotčeně odpověděl, že Kurdové, jejich blaho a osud jsou vnitřní záležitostí Iráku a že nikdo nemá právo zasahovat do akcí, které provádí svrchovaný stát uvnitř svých hranic.

⁶ George A. Křen a Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behaviour*, Holmes & Meier, New York, 1980, s.130, 143.

ne všechny případy útlaku, skupinové nenávisti a nespravedlnosti jsou „jako“ holocaust. Zjevná, a tedy povrchní podobnost je při kauzální analýze špatným vodítkem. V rozporu s tím, co tvrdí Křen a Rappoport, musí-li si člověk vybrat mezi konformitou a následky neposlušnosti, nutně to neznamená, že žije v Osvětimi, a zásady, které hlásá a uplatňuje většina dnešních států, ještě z jejich občanů nedělají oběti holocaustu.

Skutečný důvod ke znepokojení, ten, který nelze jednoduše oddiskovat ani pominout jako přirozený, nicméně scestný výsledek postholocaustového traumatu, spočívá jinde. Představu si o něm lze udělat na základě dvou souvisejících skutečností.

Za prvé se ukázalo, že procesy tvorby představ, které mohou svou vnitřní logikou vést ke genocidním projektům, a technické prostředky umožňující realizaci takových projektů byly s moderní civilizací nejenom plně slučitelné, ale že je tato civilizace přímo podmiňovala, vytvářela a zabezpečovala. Nebylo tomu zkrátka tak, že by se holocaust nějakým záhadným způsobem vyhnul střetu se sociálními normami a institucemi modernity. Proveditelný byl právě díky nim. Bez moderní civilizace a jejích zcela ústředních a zásadních výdobytků by k holocaustu nedošlo.

Za druhé se vyjevila neefektivnost všech těch spleťtých sítí brzd a rovnovah, zábran a překážek, které vybudoval civilizační proces a které nás prý, jak věříme a doufáme, chrání před násilím a omezují veškerou příliš ambiciózní a bezohlednou moc. Když došlo na masové vraždění, oběti se ocitly samy. Nejenom že byly podvedeny zdánlivě mírumilovnou a humánní, zákony dodržující a ukázněnou společností; velmi silným faktorem jejich zkázy se stal sám pocit bezpečí.

Řečeno bez obalu, existují důvody k obavám, protože dnes víme, že *žijeme v typu společnosti, který umožnil holocaust a neobsahoval nic, co by mu zabránilo*. Už jen pro tyto důvody samé je holocaust nutno studovat a hledat v něm poučení. Při tomto zkoumání jde o mnohem víc než o čest památce milionů zavražděných lidí, o vyrovnání účtů s vrahy a hojení stále rozjitřených morálních ran pasivních, tichých svědků.

Studium samo, byť by bylo sebepečlivější, není samozřejmě dostatečnou zárukou, že se masové vraždy znovu nebudou opa-

kovat a že jim lidé zase nebudou otupěle přihlížet. Bez takového studia bychom však nemohli ani vědět, jak pravděpodobný či nepravděpodobný takový návrat je.

Mimořádná genocida

Masové vraždění není moderní vynález. Historie je plná konfliktů mezi antagonistickými skupinami a sektami, které jsou vždy zaměřeny na poškození protivníka, jsou potenciálně destruktivní, často vybuchují v otevřené násilí, někdy vedou k masakrům a v některých případech až k vyhlazování celých populací a kultur. Tato skutečnost na první pohled popírá jedinečnost holocaustu. Zejména se zdá, že popírá těsné spojení mezi holocaustem a modernitou, „výběrovou afinitu“ holocaustu a moderní civilizace. Naznačuje naopak, že vražedná meziskupinová nenávist tu byla vždy a pravděpodobně nikdy nezmizí a že jediný význam modernity v tomto ohledu spočívá v tom, že v rozporu se svým příslibem a obecným očekáváním dostatečně hladce neobrousila nepochybně drsné třecí plochy lidského soužití a definitivně neskoncovala s nelidským chováním člověka k člověku. Modernita svůj slib nedodržela. Modernita zklamala. Sama však za holocaust nenese odpovědnost, protože genocida provázela lidskou historií od počátku.

Takový závěr však ze zkušenosti holocaustu neplyne. Holocaust byl nepochybně další epizodou v dlouhé řadě snah o masové vyvraždění a v ne o mnoho kratší řadě případů, kdy byly tyto snahy dovedeny do konce. Vyznačoval se ale také charakteristikami, které s ním minulé případy genocidy nesdílejí. A právě tyto charakteristiky si zasluhují zvláštní pozornost. Měly nápadně moderní ráz. Jejich přítomnost vypovídá o tom, že modernita přispěla k holocaustu bezprostředněji než pouze svou slabostí a nedostatečností. Vyplývá z ní, že role moderní civilizace v rozpoutání a páchání holocaustu byla aktivní, nikoli pasivní. Naznačuje, že holocaust byl nejenom selháním, ale také produktem moderní civilizace. Jako všechno, co se dělalo moderním - racionálním, plánovaným, vědecky podloženým, odborným, efektivním,

koordinovaným - způsobem, i holocaust předstihl a zahanbil všechny své údajné předmoderní ekvivalenty, které ve srovnání s ním vypadají primitivně, nákladně a neefektivně. Jako všechno jiné v naší moderní společnosti byl i holocaust výkonem v každém ohledu vyšším, poměřuje-li se kritérii, která tato společnost prosazuje a institucionalizuje. Minulé případy genocidy převyšuje stejně vysoce, jako převyšuje moderní průmyslový podnik domáckou řemeslnickou dílnu nebo moderní zemědělský statek s traktory, kombajny a pesticidy selské hospodářství s koníkem, motýčkou a ručním pletím.

Dne 9. listopadu 1938 došlo v Německu k události, která vstoupila do historie jako *Kristallnacht*. Na židovské podniky, modlitebny a domy zaútočil divoký, i když z oficiálních míst podníčený a tajně řízený dav; byly bořeny, zapalovány a jinak vandalsky ničeny. Asi sto lidí přišlo o život. *Kristallnacht* byla jediným velkým pogromem v ulicích německých měst za celé trvání holocaustu. Byla to také jediná část holocaustu, která se držela zavedené, staletí dlouhé tradice protižidovského davového násilí. Od minulých pogromů se příliš nelišila; mezi dlouhou řadou případů davového násilí, táhnoucí se od starověku přes středověk až k téměř současnému, stále ale do velké míry předmodernímu Rusku, Polsku a Rumunsku, významněji nevyčnívala. Kdyby nacistické zacházení s Židy obnášelo pouze *Kristallnachte* a podobné události, sotva by k mnohasvazkové kronice emocí, které propadly vražednému šílenství, lynčujících davů a vojáků loupících a znásilňujících po cestě dobytými městy přidalo něco jiného než jen další odstavec, maximálně kapitolu. Tak tomu ale nemělo být.

Nemělo tomu tak být z prostého důvodu: ať by se k sobě poskládalo sebevíc *Kristallnachte*, masové vraždění v měřítku holocaustu by se nedalo ani plánovat, ani realizovat.

Posuďme čísla. Německý stát vyhladil přibližně šest milionů Židů. To by si při rychlosti 100 vražd za den vyžádalo téměř 200 let. Davové násilí se opírá o špatný psychologický základ, o prudkou emoci. Lidi lze vmanipulovat do stavu zuřivosti, tento stav se ale nedá udržet po 200 let. Emoce a jejich biologický základ mají přirozený časový průběh. Lačnost, dokonce

i lačnost po krvi, se nakonec nasytí. Emoce jsou navíc, jak je obecně známo, těkavé, mohou se proměnit. Lynčující dav je nevypočitatelný a někdy jím pohne soucit - například když vidí trpět dítě. A má-li být vyhlazena „rasa“, je nezbytné zabíjet i děti.

Důkladné, úplné, plošné vyvraždění vyžadovalo nahradit dav byrokracií a společné běsnění poslušností vůči autoritě. Požadovaná byrokracie by byla efektivní, ať už by ji tvořili krajní, či pouze vlašní antisemité, což významně rozšiřuje rezervoár potenciálních rekrutů. Kroky svých členů by řídila nikoli vzbuzováním vášní, nýbrž organizováním rutinních postupů. Rozlišovala by jen tam, kde by k tomu byla oprávněna, a ne například - k čemuž by se dali svést jednotlivci - mezi dětmi a dospělými, učencem a zlodějem, nevinným a vinným. Prostřednictvím hierarchie odpovědnosti by poslouchala pouze vůli nejvyšší autority — ať by to byla vůle jakákoli.⁷ Vztek a zuřivost jsou jako nástroje masového vyhlazování žalostně primitivní a neúčinné. Normálně vyprchají, než je dílo dokonáno. Nelze na nich stavět velké plány. A rozhodně ne takové plány, které přesahují momentální účinky, jako je například vlna teroru, zhroucení starého řádu a příprava půdy pro řád nový. Čingischán a Petr Poustevník nepotřebovali moderní techniku a moderní vědecké metody řízení a koordinace. Stalin a Hitler ano. Dobrodruhy a dilety, jako byli Čingischán a Petr Poustevník, naše moderní racionální společnost zdiskreditovala a nejspíše s nimi i skoncovala. Strůjcům chladné, zevrubné a systematické genocidy, jako byli Stalin a Hitler, vydláždila cestu.

Moderní případy genocidy nejnápadněji vyčnívají pouhým svým rozsahem. Při žádné jiné příležitosti než za Hitlerovy a Stalinovy vlády nebylo povražděno tolik lidí za tak krátkou dobu. To však není jediná novota a snad ani novota hlavní - je to vedlejší produkt jiných, základnějších charakteristik. Moderní masové vraždění se vyznačuje absencí téměř veškeré spontánnosti

⁷ John P. Sabini a Maury Silver, „Destroying the innocent with a Clear Conscience: A Sociopsychology of the Holocaust“, v *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, red. Joel E. Dinsdale, Hemisphere Publishing Company, Washington, 1980, s.329-330.

na jedné straně a převládnutím racionálního, pečlivě prokalkulovaného plánu na straně druhé. Je pro ně příznačné bezmála úplné vyloučení nepředvídatelnosti a náhody a nezávislost na skupinových emocích a osobních motivech. Vyděluje se pouze náhražkovou či okrajovou - zastírací či dekorativní - rolí ideologické mobilizace. V prvé řadě se ale vyděluje svým účelem.

Vražedné motivy obecně a motivy pro masové vraždění zvláště jsou četné a rozmanité. Rozprostírají se od čisté, chladnokrevné kalkulace zisku v konkurenčním boji až k stejně čisté, nesobecké nenávisti či heterofobii. Na tuto škálu se pohodlně vejde většina meziskupinových střetů a genocidních kampaní proti domorodcům. Doprovází-li je nějaká ideologie, nezachází o mnoho dále než k jednoduchému vidění světa v podobě „my nebo oni“ a k zásadě „je tu místo jen pro jednoho z nás“ či „jediný dobrý indián je mrtvý indián“. Předpokládá se, že protivník se bude držet stejných, jen zrcadlově obrácených zásad - pokud se mu to dovolí. Většina genocidních ideologií se opírá o scestnou symetričnost předpokládaných záměrů a jednání.

Skutečně moderní genocida je jiná. *Moderní genocida je genocida s účelem*. Zbavit se protivníka není cílem o sobě. Je to prostředek k cíli - nutnost vycházející z konečného cíle, krok, který je třeba udělat, má-li se někdy dospět na konec cesty. *Cílem jako takovým je velká vize lepší a radikálně jiné společnosti*. Moderní genocida je prvkem sociálního inženýrství, které má nastolit společenský řád odpovídající návrhu dokonalé společnosti.

Pro iniciátory a manažery moderní genocidy je společnost předmětem plánování a vědomého návrhu. Se společností se toho může a má dělat víc než pouze měnit jednu či několik ze spousty jejích jednotlivostí, tu a tam něco vylepšovat, léčit některé z jejích obtěžujících neduhů. Je možno a je třeba si stanovit ambicióznější a radikálnější cíle: je možno a je třeba společnost přetvářet, přinutit ji, aby vyhověla celkovému, vědecky pojatému plánu. Je možno vytvořit společnost, která je objektivně lepší než ta, která „pouze existuje“ - tj. existuje bez záměrného zasahování. Návrh má vždy také estetický rozměr. Ideální svět, který se má vybudovat, odpovídá požadavkům nejvyšší krásy. Jakmile bude postaven, bude bohatě uspokojovat jako dokonalé umělecké dílo.

Bude to svět, který, jak to nezapomenutelně vyjádřil Alberti, už nebude potřebovat žádné přidávání, ubírání či upravování.

Je to zahradníková představa promítnutá na plátno velikosti světa. Myšlenky, pocity, sny a pohnutky návrhářů dokonalého světa dobře zná každý zahradník hodný toho jména, i když jeho měřítko je o něco menší. Někteří zahradníci nenávidí plevel, který kazí jejich záměr - onu ošklivost uprostřed krásy, nepořádek uprostřed poklidného řádu. Jiní k němu přistupují zcela chladně: je to zkrátka problém, který se musí vyřešit, práce navíc, již je třeba udělat. Pro plevel v tom rozdíl není, ti i oni ho zlikvidují. Kdybychom se jich zeptali nebo kdyby dostali možnost se zastavit a zamyslet, obojí by souhlasili, že plevel musí zemřít ne ani tak proto, jaký je, jako proto, jaká by měla být krásná, úhledná zahrada.

Moderní kultura je zahradnickou kulturou. Definuje se jako plán na ideální život a dokonalé uspořádání lidské situace. Svou identitu si buduje z nedůvěry v přírodu. Sebe a přírodu a rozdíl mezi sebou a přírodou vlastně vymezuje prostřednictvím endemické nedůvěry ve spontánnost a touhy po lepším, nutně umělém řádu. Kromě celkového plánu potřebuje umělý řád zahrady nástroje a suroviny. Potřebuje také ochranu - před sveřepým nebezpečím toho, co je zjevně zmatek. Řád nejdříve v podobě návrhu určuje, co bude nástrojem, co surovinou, co je neúčinné, co nedůležité, co škodlivé a co je plevel nebo škůdce. Všechny prvky univerza klasifikuje ve vztahu k sobě. Tento vztah je jediným významem, který jim propůjčuje a který toleruje - a jediným ospravedlněním zahradníkovy konání, jež je diferencováno stejně jako vztahy samy. Z hlediska návrhu jsou všechny činnosti instrumentální a všechny předměty činnosti se rozdělují na nápomocné či bránící.

Moderní genocida je tak jako moderní kultura obecně úkolem zahradníka. Je to pouze jedna z mnoha povinností, jež musí lidé, kteří přistupují ke společnosti jako k zahradě, plnit. Definuje-li se v plánu zahrady plevel, pak je plevel všude tam, kde se rozkládá zahrada. A plevel je třeba zlikvidovat. Pletí je tvořivá, nikoli destruktivní činnost. Kvalitativně se neliší od jiných činností, které se podílejí na tvorbě a udržování dokonalé zahrady. Všechny

vize společnosti jakožto zahrady definují část společenského prostředí jako lidský plevel. Ten je tak jako každý jiný plevel třeba oddělit, potlačit, odstranit, zabránit mu v šíření a držet za hranicemi společnosti. Ukáže-li se, že všechny tyto prostředky jsou nedostatečné, je nutno ho zabít.

Stalinovy a Hitlerovy oběti nebyly zabíjeny proto, aby se osadilo a kolonizovalo území, na kterém žily. Často byly zabíjeny tupým a mechanickým způsobem, který neoživovaly žádné lidské emoce - nenávisť nevyjímaje. Byly zabíjeny, protože z toho či onoho důvodu nezapadaly do schématu dokonalé společnosti. Toto zabíjení nebylo dílem zkázy, nýbrž tvorby. Byly likvidovány, aby se mohl ustavit objektivně lepší - efektivnější, morálnější, krásnější - lidský svět. Komunistický svět. Nebo rasově čistý árijský svět. V obou případech svět harmonický, bezkonfliktní, tvárný v rukou svých vládců, uspořádaný, kontrolovaný. Lidé poskvrnění neodstranitelnou snětí své minulosti či původu nemohli do takového neposkvrněného, zdravého a zářivého světa zapadnout. Jejich přirozenost se tak jako přirozenost plevele nedala změnit. Nebylo možné je zdokonalovat či převychovávat. Museli být eliminováni z důvodů genetické či, ideové dědičnosti - přirozeného mechanismu vzpírajícího se a odolávajícího kulturnímu zpracování.

Dva nejhůře proslulé a nejkrajnější případy moderní genocidy se nezpronevřily duchu modernity. Nevychýlily se nevyzpytatelně od hlavního směru civilizačního procesu. Byly nejdůslednějšími, ničím nemírněnými výrazy tohoto ducha. Představovaly snahu dosáhnout těch neambicióznějších cílů civilizačního procesu, k nimž se jiné procesy nemohly ani přiblížit, přestože v nich nemusela chybět vůle. Ukázaly, čeho všeho mohou racionalizační, plánovačské a manažerské sny a snahy moderní civilizace dosáhnout, nejsou-li mírněny, potlačovány a neutralizovány.

Tyto sny a snahy jsou tu už dávno. Zplodily ohromný a mocný arzenál technických a manažerských dovedností. Přivedly na svět instituce sloužící jedinému účelu - takové míře instrumentalizace lidského jednání, která umožňuje efektivně a energicky sledovat jakýkoli cíl, ať už je možno se opřít o ideologickou odda-

nost a morální schválení ze strany vykonavatelů, či nikoli. Legitimizují monopol vládců na cíle a omezení ovládaných na roli prostředků. Většinu činností vymezují jako prostředky a prostředky podřizují konečnému cíli, těm, kdo ho vytyčili, nejvyšší vůli, nadindividuálnímu vědění.

To samozřejmě neznamená, že všichni každodenně žijeme podle principů, které platily v Osvětimi. Ze skutečnosti, že holocaust je moderní, neplyne, že modernita je holocaust. Holocaust je vedlejším produktem moderního tíhnutí k plně naplánovanému, k plně kontrolovanému světu, které se vymklo kontrole a pustilo se na scestí. Většinu času je modernita před něčím takovým chráněna. Její ambice narážejí na pluralitu lidského světa. Nedochozí naplnění, protože jí chybí absolutní moc a monopolistická působnost, které by byly absolutní a monopolistické natolik, aby bylo možno bagatelizovat, pominout či přehlúšit všechny autonomní, a tedy vyvažující a zmírňující síly.

Svébytnost moderní genocidy

Když se absolutní moc schopná monopolizovat moderní nástroje racionálního jednání chytí modernistického snu a když se osvobodí od účinné společenské kontroly, následuje genocida. Moderní genocida - jako holocaust. Ke zkratu (člověku by se téměř chtělo říci k náhodnému setkání) mezi ideologicky posedlou mocenskou elitou a děsivými materiálními možnostmi racionálního, systémového jednání, které rozvinula moderní společnost, snad dochází poměrně zřídka. Jakmile ale nastane, odhalí se určité aspekty modernity, které za jiných okolností nejsou tak viditelné, takže je lze snadno „odteoretizovat“.

Moderní holocaust je ojedinělý v dvojím smyslu. *Je ojedinělý mezi jinými historickými případy genocidy, protože je moderní. A jako ojedinělý se rýsuje na pozadí každodennosti moderní společnosti, protože spojuje určité běžné faktory modernity, které jsou normálně odděleny.* V tomto druhém smyslu jeho jedinečnosti je neobvyklá a vzácná pouze kombinace faktorů, nikoli tyto faktory samy. Odděleně je každý faktor běžný a normální. Ale poznatky

neúnavné nahrazování panství přírody nad člověkem panstvím Člověka nad přírodou. Svůj úspěch podává v první radě jako rozhodný rozvoj lidské svobody jednání, tvořivého potenciálu a bezpečí. Svobodu a bezpečí ztotožňuje se svým vlastním typem společenského zřízení: západní, moderní společnost se definuje jako společnost *civilizovaná* a civilizovaná společnost se zase chápe jako stav, v němž byla vymýcena či přinejmenším potlačena většina přirozené ošklivosti a chorobnosti a také podstatná část vrozeného lidského sklonu ke krutosti a násilí. Všeobecně rozšířený obraz civilizované společnosti je spíše než čím jiným obrazem absence násilí v jemné, zdvořilé a uhlazené společnosti.

Snad nejnapadnějším symbolickým výrazem tohoto převládajícího obrazu civilizace je posvátnost lidského těla: péče, jež se věnuje tomu, aby se nezasahovalo do tohoto nejsoukromějšího z prostorů - a aby se předcházelo tělesnému kontaktu a dodržoval kulturně předepsaný tělesný odstup -, a naučený odpor a znechucení, které cítíme, kdykoli vidíme nebo slyšíme, že byl tento posvátný prostor narušen. Moderní civilizace si fikci posvátnosti a autonomie lidského těla může dovolit díky účinným mechanismům sebekontroly, které rozvíjí a vcelku úspěšně reprodukuje v procesu individuální výchovy. Jakmile jsou tyto reprodukovány mechanismy sebekontroly účinné, odstraňují potřebu dalšího zasahování do tělesného prostoru zvenčí. Soukromí těla na druhé straně zdůrazňuje osobní odpovědnost za vlastní tělesné chování, a tak se stává silnou oporou tělesného drilu. (Přísnost sankcí spojených s chováním těla, chtivě využívaná konzumentským trhem, v posledních letech nakonec vyústila v tendenci interiorizovat poptávku po takovém tělesném drilu. Vývoj individuální sebekontroly pak podléhá své vlastní sebekontrolě a realizuje se způsobem „udělej si sám“.) Kulturní zákaz vstupu do příliš těsného kontaktu s jiným tělem proto slouží jako účinná pojistka před rozptýlenými, nahodilými vlivy, které by mohly, kdyby jim to bylo dovoleno, působit proti centrálně uplatňovanému vzorci společenského řádu. Nenásilný charakter každodenního a rozmanitého lidského styku je nepostradatelnou podmínkou i stabilním výstupním produktem centralizace donucení.

Obecně nenásilný charakter moderní civilizace je celkem vzato iluzí. Přesněji řečeno, je integrální součástí její sebeobhajoby a sebezbožnění, tedy jejího legitimizačního mýtu. Není pravda, že naše civilizace vykořeňuje násilí kvůli jeho nelidské, ponižující a nemorální povaze. Je-li modernita

skutečně protikladná divokým vášním barbarství, rozhodně není protikladná efektivnímu, nevzrušenému ničení, krveprolévání a mučení... Jak se racionalizuje kvalita myšlení, zvyšuje se kvantita ničení. Například terorismus a mučení už nejsou v naší době nástroji vášni, staly se nástroji politické racionality.⁹

V průběhu civilizačního procesu ve skutečnosti došlo k přesunutí násilí a redistribuci přístupů k násilí. Násilí bylo tak jako řada jiných věcí, jichž jsme se naučili děsit a štítit, odstraněno z našeho zorného pole spíše než vymýceno. Stalo se neviditelným, tj. neviditelným z pohledu úzce omezené a privatizované osobní zkušenosti. Je uzavřeno na vyděleném a izolovaném teritoriu, které je řadovým příslušníkům společnosti v zásadě nedostupné; vykázáno do „soumračných oblastí“ za hranicemi území, kde žije velká většina (a to ta, která je důležitá) členů společnosti; nebo vyvezeno na odlehlá místa, na nichž v životním počinání civilizovaných lidí vcelku nezáleží (zamluvenou dovolenou lze vždy zrušit).

Konečným důsledkem toho všeho je koncentrace násilí. Jakmile jsou prostředky donucení centralizovány a zbaveny konkurence, jsou schopny dosáhnout neslýchaných výsledků, i když ještě nejsou technicky dokonalé. Jejich koncentrace však spouští a pohání eskalaci technických inovací, čímž se její účinky dále znásobují. Jak opakovaně zdůrazňoval Anthony Giddens (viz především jeho *Contemporary Critique of Historical Materialism*, 1981, a *The Constitution of Society*, 1984), odstranění násilí z každodenního života civilizovaných společností bylo vždy těsně spojeno s dalekosáhlou militarizací mezispolečenské směny a mezispolečenského vytváření řádu. Stálé armády a policejní síly spojily technicky dokonalé zbraně s dokonalou tech-

Křen a Rappoport, *The Holocaust and the Crisis*, s. 140.

nologií byrokratického řízení. V posledních dvou stoletích počet lidí, kteří umírají v důsledku této militarizace násilnou smrtí, stále roste a dosahuje dříve nebývalé výše.

Holocaust pohltit ohromné množství donucovacích prostředků. Tím, že je zapojil do služeb jediného účelu, podnítil také jejich další specializaci a technické zdokonalování. Více než na pouhé kvantitě nástrojů destrukce i na jejich technické kvalitě však záleželo na tom, jakým způsobem budou využity. Jejich nesmírná účinnost byla největší měrou dána tím, že toto využití záviselo na čistě byrokratických, technických ohledech (v nichž byly prostředky násilí téměř zcela imunní vůči vyvažujícím tlakům, jimž by byly vystaveny, kdyby byly pod kontrolou rozptýlených a nekoordinovaných činitelů a užívány necentralizovaně). Násilí se změnilo v techniku. Tak jako všechny techniky je osvobozeno od emocí a je čistě racionální. „Ve skutečnosti je naprosto rozumné - znamená-li ‚rozumt‘ rozum instrumentální - použít proti ‚komunisty ovládanému‘ Vietnamu (což je jasně ‚nežádoucí objekt‘) jako ‚operátor‘ k jeho proměně v ‚objekt žádoucí‘ americkou vojenskou sílu, letadla B-52, napalm a všechno to ostatní.“¹⁰

Účinky hierarchické a funkcionální dělby práce

Užití násilí je neúčinnější a nákladově nejefektivnější, když jsou prostředky podřízeny výhradně instrumentálně racionálním kritériím, tedy odděleny od morálního hodnocení cílů. Jak jsem zdůraznil v první kapitole, takové oddělení dobře zvládají všechny byrokracie. Dokonce by se dalo říci, že v něm spočívá jádro byrokratické struktury a procesu a s ním i tajemství ohromného nárůstu mobilizačního a koordinačního potenciálu a racionality a efektivnosti jednání, jichž dosáhla moderní civilizace díky rozvoji byrokratické správy. Toto oddělení je vcelku výsled-

kem dvou paralelních procesů, které jsou pro byrokratický model jednání ústřední. Prvním je *pečlivá funkcionální dělba práce* (jako něco, co se přidává k lineárnímu odstupňování moci a podřízenosti a má odlišné důsledky), druhým *nahrazení morální odpovědnosti odpovědností technickou*.

Každá dělba práce (i taková, která je výsledkem pouhé hierarchie příkazů) vytváří odstup mezi většinou přispěvatelů ke konečnému výsledku kolektivní činnosti a výsledkem samým. Než se ujmou svého úkolu poslední články v byrokratickém řetězci moci (bezprostřední vykonavatelé), většinu přípravných operací, které jim to umožnily, už vykonali lidé, kteří nemají s daným úkolem osobní zkušenost a někdy o něm ani nevědí. Na rozdíl od předmoderní pracovní skupiny, v níž se všechny stupně hierarchie účastní stejných pracovních postupů a praktická znalost pracovních operací směrem k vyšším příčkám žebříčku ve skutečnosti roste (mistr zná totéž co tovaryš či učeň, jen o tom ví víc a zná to lépe), mezi osobami stojícími na jednotlivých příčkách moderní byrokracie jsou ostré kvalitativní rozdíly v odbornosti a pracovním výcviku, které jejich práce vyžaduje. Mohou být sice schopny představit si samy sebe v pozici svých podřízených, což jim dokonce může pomoci udržovat uvnitř úřadu „dobré mezilidské vztahy“ - není to ale podmínkou náležitého plnění úkolů ani efektivnosti byrokracie jako celku. Většina byrokracií ve skutečnosti nebere vážně romantický předpis, který žádá, aby každý byrokrat, a zejména pak ti, kteří stojí nejvýš, „začali od píky“ a cestou na vrchol si osvojili a zapamatovali zkušenosti celého stoupání. Většina byrokracií naopak využívá oddělené cesty nábory pro odlišné úrovně hierarchie, protože si je vědoma rozmanitosti dovedností, které manažerské úkoly různého významu vyžadují. Možná je pravda, že každý voják má ve své torně maršálskou hůl, ale když na to přijde, jen málo maršálů, plukovníků a kapitánů má v kufříku bajonet vojáka.

Taková praktická a duševní distance od konečného produktu znamená, že většina funkcionářů byrokratické hierarchie může dávat příkazy, aniž plně zná jejich důsledky. V řadě případů je pro ně těžké si tyto důsledky představit. Obvykle o nich mají pouze abstraktní, odtažitě povědomí; onen druh vědomosti, který

¹⁰ Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason: From Judgment to Calculation*, W. H. Freeman, San Francisco, 1976, s. 252 (český překlad prvních pěti kapitol v Joseph Weizenbaum, *Mýtus počítače. Počítačový pohled na svět*, přel. Jiří Fiála, Moraviapress, Praha, 2002).

se nejlépe vyjadřuje ve statistikách, jež měří výsledky bez jakéhokoli hodnocení, rozhodně ne morálního. V jejich šanonech a hlavách jsou výsledky podány v tom lepším případě graficky jako křivky či kruhové výseče; ideální je, když mají podobu sloupce čísel. Ať už jsou konečně výsledky jejich příkazů zachyceny graficky či numericky, jsou zbaveny podstaty. Grafy měří *pokrok* práce, neříkají nic o povaze činnosti a jejích předmětech. V grafech vypadají úkoly velmi odlišné povahy jako navzájem zaměnitelné. Jediné, na čem záleží, je kvantifikovatelný úspěch či nezdar, a z tohoto hlediska se úkoly neliší.

Všechny tyto účinky distance vytvořené hierarchickou dělbou práce se radikálně umocňují, jakmile se dělba stane funkcionální. Teď pracovníka od úkolu plněného byrokracií, jejíž je součástí, vzdaluje nejenom nedostatek přímé, osobní zkušenosti s vlastním vykonáváním úkolu, k němuž po sobě jdoucí příkazy přispívají každý svým dílem, ale také nedostatek podobnosti mezi daným úkolem a úkolem úřadu jako celku (první není miniaturní verzí či ikonou druhého). Psychologický účinek takové distance je hluboký a dalekosáhlý. Jedna věc je dát příkaz k nakládání bomb do letadla, a zcela jiná starat se o pravidelnou dodávku oceli do továrny, kde se vyrábějí. V prvním případě sice nemusí mít ten, kdo příkaz vydává, živou, vizuální představu zpusošení, jaké bomba způsobí. V druhém případě však ten, kdo řídí dodávku oceli, nemusí, jestliže se tak rozhodne, o účelu, k němuž budou bomby využity, vůbec přemýšlet. I pouze abstraktní, čistě teoretická znalost konečného výsledku je tu nadbytečná a určitě je irelevantní, pokud jde o úspěch dané části celé činnosti. Ve funkcionální dělbě práce je všechno, co člověk dělá, v zásadě *multifinální*, to znamená, že to lze spojovat a začleňovat do více než jednoho celku, který tomu dá význam. Funkce sama o sobě význam nemá a to, jaký význam jí bude nakonec propůjčen, rozhodně není předurčeno činností jejích vykonavatelů. Budou to až „ti druzí“ (ve většině případů anonymní a nedosažitelní), kdo o tomto významu v jisté době tam kdesi rozhodnou. „Přijali by dělníci v chemičkách, které vyráběly napalm, odpovědnost za spálená nemluvňata?“ ptají se Křen a Rappoport. „Byli si vůbec takoví dělníci vědomi toho, že jiní jim takovou

odpovědnost mohou logicky přisuzovat?“¹¹ Samozřejmě, že ne. A není k tomu ani žádný byrokratický důvod. V důsledku rozčlenění procesu spalování dětí na detailní funkcionální úkoly a následného oddělení těchto úkolů od sebe navzájem nemá takové vědomí význam - a je nadmíru těžké k němu dospět. Nezapomínejme ani, že napalm vyrábějí chemické továrny, nikoli jejich jednotliví pracovníci...

Druhý proces odpovědný za odstup s tím prvním úzce souvisí. Nahrazení morální odpovědnosti technickou by bylo bez pedantského funkcionálního rozkouskování a oddělení úkolů nemyslitelné. Určitě by nebylo myslitelné ve stejném rozsahu. K tomuto nahrazení dochází do jisté míry už v čistě lineárně odstupňované kontrole. Každá osoba v hierarchii příkazů je odpovědná svému bezprostřednímu nadřízenému, a tak jí přirozeně záleží na jeho mínění a na jeho uznání této práce. Ať jí ale na tomto uznání záleží sebevíc, stále si je, i když pouze teoreticky, vědoma, jaký má být konečný výsledek její práce. Proto je tu přinejmenším abstraktní naděje, že se jedno vědomí bude poměřovat druhým, že se benevolence nadřízených střetne s odpudivostí výsledků. A kde lze provést srovnání, lze i volit. V rámci čistě lineární dělby příkazů zůstává technická odpovědnost - přinejmenším teoreticky - napadnutelnou; stále ji lze vyzvat, ať se obhájí morálně a utká se s mravním svědomím. Nějaký funkcionář může například dospět k názoru, že jeho nadřízený překročil vydáním určitého příkazu svou kompetenci, protože se přesunul ze sféry čistě technického zájmu do sféry naplněné etickým významem (střílet vojáky je v pořádku, střílet děti je ale něco jiného), a že povinnost poslechnout příkaz autority nesahá tak daleko, aby opravňovala něco, co funkcionář pokládá za morálně nepřijatelné. Všechny tyto teoretické možnosti však mizí nebo alespoň významně slábnou, jakmile je lineární hierarchie příkazů doplněna či nahrazena funkcionální dělbou a separací úkolů. Triumf technické odpovědnosti je potom úplný, bezpodmínečný a prakticky nezpochybnitelný.

Technická odpovědnost se liší od morální odpovědnosti tím, že zapomíná, že v jednání nejde o ně samo, ale že je prostřed-

¹¹ Křen a Rappoport, *The Holocaust and the Crisis*, s. 141.

kem k něčemu jinému. Jelikož vnější souvislosti jednání prakticky mizí ze zorného pole, byrokratovo jednání se stává cílem o sobě. Lze je posuzovat pouze jeho vnitřními kritérii správnosti a úspěšnosti. Ruku v ruce s vychvalovanou relativní autonomií úředníka, danou jeho funkcionální specializací, jde jeho odstup od konečných výsledků rozdělené, nicméně koordinované práce organizace jako celku. Jelikož funkcionálně specializované úkony jsou izolovány od svých vzdálených důsledků, většinou buď snadno projdou morální zkouškou, nebo jsou morálně neutrální. Když není konání zatíženo morálními ohledy, lze je posuzovat na čistě racionálním základě. Potom už záleží jen na tom, zda proběhlo v souladu s nejlepším dostupným technologickým know-how a zda je jeho výstup nákladově efektivní. Kritéria jsou jasně daná a snadno se s nimi pracuje.

Pro naše téma jsou nanejvýš důležité dva účinky takového kontextu byrokratického jednání. Prvním je skutečnost, že dovednosti, odborné znalosti, vynalézavost a nasazení aktérů je možno spolu s jejich osobními motivy, které je mají k plnému využití těchto vlastností, beze zbytku mobilizovat a uplatnit v zájmu celkového byrokratického účelu, i když si aktéři udrží ve vztahu k tomuto účelu relativní funkcionální autonomii (či možná právě proto) a i když se tento účel neshoduje s jejich vlastní morální filosofií. V kostce řečeno, *výsledkem je nedůležitost morálních kritérií pro technickou úspěšnost byrokratické činnosti*. Instinkt pro dobře odvedenou práci, který je podle Thorsteina Veblena přítomen v každém jednajícím, se cele soustřeďuje na náležitý výkon dané práce. Praktickou oddanost úkolu dále zvyšuje zbabělá povaha jednajícího a přisnost jeho nadřizených nebo jeho touha dosáhnout povýšení, ambicióznost a nezištná zvědavost či spousta jiných osobních okolností, motivů a povahových rysů - pracovní instinkt je však vcelku dostatečný i při jejich absenci. Jednající obecně chtějí vyniknout. Ať dělají cokoli, chtějí to dělat dobře. Jakmile byli díky komplexní funkcionální diferenciaci uvnitř byrokracie izolováni od konečných výsledků činnosti, na niž se podílejí, jejich morální zřetele se mohou plně soustředit na dobré vykonávání zadané práce. Morálka se scvrkává na příkaz být dobrým, výkonným a příčinlivým odborníkem a pracovníkem.

Dehumanizace předmětů byrokratické činnosti

Dalším, stejně důležitým účinkem byrokratického kontextu jednání je *dehumanizace předmětů byrokratické činnosti* - možnost zachytit tyto předměty čistě technicky a eticky neutrálně.

Dehumanizaci si spojujeme s děsivými záběry vězňů koncentračních táborů - pokořených, neboť jejich jednání bylo zredukováno na tu nezákladnější úroveň primitivního přežívání, bylo jim znemožněno využívat kulturní symboly lidské důstojnosti (včetně tělesných a souvisejících s chováním), a dokonce byli připraveni i o zřetelnou lidskou podobu. Jak napsal Peter Marsh, „když člověk stál u osvětivského plotu a hleděl na tyto na kost vyhublé tvory se svraštělou kůží a očima hluboko v důlcích - jak mohl věřit, že jsou to skutečně lidé?“¹² Takové obrazy však jsou pouze krajním projevem tendence, již lze odhalit ve všech byrokraciích, jakkoli prospěšnými a nevinnými úkoly se právě zabývají. Podle mne by se diskuse o dehumanizující tendenci měla spíše než na její nejsenzačnější a nejděsivější, naštěstí však ne tak běžné projevy zaměřit na její univerzálnější, a proto potenciálně nebezpečnější manifestace.

Dehumanizace začíná v okamžiku, kdy předměty byrokratické činnosti mohou být a jsou v důsledku distance redukovány na soubor kvantitativních veličin. Pro ředitele železnic jsou jediným smysluplným vyjádřením předmětu jejich činnosti tunokilometry. Nezabývají se lidmi, ovceci či ostnatým drátem, zabývají se pouze nákladem a náklad je entita sestávající výhradně z měřitelných veličin a postrádající kvalitu. Pro většinu byrokratů by dokonce i taková kategorie jako náklad znamenala příliš striktní kvalitativní omezení. Mají co dělat pouze s finančními dopady svého jednání. Jejich předmětem jsou peníze. Peníze představují jediný předmět, který se objevuje jak na vstupu, tak na výstupu, a *pecunia*, jak chytře zjistili staří Římané, rozhodně *non olet* Jak se byrokratické společnosti rozrůstají, zřídka si dovolí omezit se na jednu kvalitativně se vydělující oblast činnosti. Rozšiřují se do stran a ve svém pohybu se nechávají vést jakýmsi *lucrotropis-*

¹² Peter Marsh, *Aggro: The Illusion of Violence*, J. M. Dent & Sons, London, 1978, s. 120.

mem - jakousi tažnou silou nejvyšších návratností kapitálu, Jak už víme, celé provedení holocaustu řídilo oddělení hospodářské správy *Reichssicherheitshauptamt* Víme také, že tato specifikace výjimečně neměla sloužit jako zástěrka či krycí název.

Jsou-li lidé tak jako všechny ostatní předměty byrokratického přístupu zredukováni na čisté, kvality zbavené veličiny, ztrácejí svou výlučnost. Už tím jsou dehumanizováni - v tom smyslu, že jazyk, který popisuje, co se s nimi (nebo jim) děje, brání etickému hodnocení referentu. Tento jazyk se na normativněmorální výroky skutečně nehodí. Předmětem etického výroku mohou být pouze lidé. (Je pravda, že morální výroky se někdy vztahují i na jiné živé tvory, to je ale možné pouze díky tomu, že se vychází z původního antropomorfního základu.) Jakmile jsou lidé redukováni na čísla, tuto svou schopnost ztrácejí.

Dehumanizace nerozpletně souvisí s nejzásadnější, racionalizující tendencí moderní byrokracie. Jelikož všechny byrokracie se v určité míře dotýkají nějakých lidí, nepříznivý dopad dehumanizace je mnohem běžnější, než bychom soudili ze zvyku ztotožňovat ji téměř výhradně s působením genocidy. Vojákům se říká, aby mířili na *terče*, které *padnou*, budou-li *zasazeny*. Zaměstnanci velkých společností jsou vybízeni k tomu, aby zničili *konkurenci*. Pracovníci na sociálních úřadech pracují jednou se *správnými rozhodnutími*, jindy s *osobními dávkami*. Jejich předměty jsou *příjemci státní podpory*. Za takovými odbornými termíny je těžké vnímat a zapamatovat si lidi. Vtip však spočívá v tom, že co se byrokratických cílů týče, je lépe si lidi nepamatovat a nevnímat je.

Jakmile jsou lidé coby předměty byrokratického plnění úkolů prakticky dehumanizováni, a tedy škrtnuti jako potenciální subjekty morálních požadavků, je na ně pohlíženo s etickou lhostejností, která se, pokud jejich odpor či nedostatek spolupráce zpomaluje hladký průběh byrokratické rutiny, záhy mění v nesouhlas a odsudek. Dehumanizované objekty rozhodně nemohou mít nějakou „svou věc“, a už vůbec ne věc „spravedlivou“; nemají „zájmy“, na něž by bylo třeba brát ohled, a vlastně ani nárok na subjektivitu. Lidé-objekty se tak stávají „rušivým faktorem“. Jejich neukázněnost dále posiluje sebeúctu funkcionářů a kolegi-

ální vazby, které je spojují. Funkcionáři se cítí být soudruhy v obtížném boji vyžadujícím odvahu, sebeobětování a nesobeckou oddanost věci. Trpiteli, kteří si zasluhují soucit a morální pochvalu, nejsou předměty byrokratického jednání, nýbrž jeho subjekty. Když překonají vzpurnost svých obětí, vzbuzuje to v nich stejnou hrdoost a spravedlivý pocit vlastní důstojnosti jako překonání kterékoli jiné překážky. Dehumanizace objektů a pozitivní morální sebehodnocení subjektů se navzájem posilují. Funkcionáři mohou věrně sloužit jakémukoli cíli a jejich mravní svědomí zůstane nedotčeno.

Celkový závěr je ten, že byrokratický způsob jednání, tak jak se rozvinul v průběhu procesu modernizace, obsahuje všechny technické prvky, které jsou, jak se ukázalo, nezbytné při provádění genocidy. Tento způsob jednání lze využít pro účely genocidy, aniž je třeba významněji revidovat jeho strukturu, mechanismy a normy chování.

V rozporu s obecně rozšířeným názorem byrokracie navíc není pouhým nástrojem, který lze stejně snadno využít jednou pro kruté a morálně odsouzeníhodné cíle a jindy pro cíle hluboce humaní. I když se pohybuje určitým směrem, jímž byla navedena, připomíná spíše hrací kostku s posunutým těžištěm. Má svou vlastní logiku a hybnost. Některá řešení jsou u ní více, jiná méně pravděpodobná. Dostane-li se jednou do pohybu (v závislosti na nějakém účelu), bude jako košťata čarodějova učně snadno překonávat všechny prahy, na nichž by se mnozí z těch, kteří jí dali původní impuls, zastavili, kdyby měli proces, který spustili, stále ještě pod kontrolou. Byrokracie je naprogramována k hledání optimálního řešení. Je naprogramována tak, aby měřila optimum bez rozlišování mezi jedním člověkem a jiným a mezi lidmi a ne-lidskými předměty své působnosti. Jediné, na čem záleží, je efektivnost a snižování nákladů jejich zpracování.

Role byrokracie v holocaustu

V Německu před půl stoletím dostala byrokracie shodou okolností za úkol učinit Německo *judenrein* - očistit je od Židů. Začala tím, čím byrokracie začínají: formulovala přesnou definici předmětu své činnosti, potom zaregistrovala ty, kteří této definici odpovídali, a pro každého založila spis. Pak pokračovala segregací lidí ve své evidenci od zbytku populace, na který se obdržené instrukce nevztahovaly. Konečně přešla k odsunování segregované skupiny ze země Árijců, která měla být očištěna - nejdříve je tlačila k emigraci, a jakmile se ocitla pod německou kontrolou nová území, deportovala je mimo Německo. Tou dobou už rozvinula skvělé čistící postupy, které bylo třeba využít a nenechat zastarat. *Byrokracie, která se tak dobře zhostila úkolu očistit Německa, umožnila realizaci ambicióznějších úkolů a jejich volba byla téměř přirozená.* Když máme tak vynikající schopnost čistit, proč ji uplatnit pouze v *Heimat* Árijců? Proč nevyčistit celou říši? Pravda, tato říše byla nyní světová a neexistovalo žádné „venku“, kde by se dalo zřídít smetiště pro židovský odpad. Zbýval pouze jediný směr deportace: nahoru v kouři.

Historikové holocaustu se už řadu let dělí na dva tábory - „intencionalistický“ a „funkcionalistický“. Ti v prvním táboře tvrdí, že zabíjet Židy bylo od počátku Hitlerovým pevným rozhodnutím a že se jen čekalo na vhodnou příležitost. Ti druzí Hitlerovi připisují pouze obecnou představu o potřebě „nalézt řešení židovského problému“: ta byla jasná, pouze pokud jde o vizi „čistého Německa“, ale vágní a matná, co se týče praktických kroků, které by naplnění této vize přiblížily. Historická věda se stále přesvědčivěji staví za tento funkcionalistický názor. Ať už ale bude konečný výsledek tohoto sporu jakýkoli, rozhodně nelze pochybovat o tom, že prostor rozkládající se mezi představou a její realizací pokryla byrokratická činnost do posledního místa. Nepochybné je i to, že ať měl Hitler sebeživější představitelství, sama by toho mnoho nedosáhla, kdyby ji nepřevzal a nepřevlekl do rutinního procesu řešení problému obrovský racionální byrokratický aparát. A konečně - a to je možná nejdůležitější - byrokratický způsob jednání zanechal nesmazatelný otisk na samém procesu

holocaustu. Jeho jasné stopy může najít v historii holocaustu každý. Je pravda, že byrokracie strach z rasové kontaminace a posedlost rasovou hygienou nevymyslela. Na to potřebovala vizionáře, protože byrokracie začíná tam, kde vizionáři končí. Byrokracie však vytvořila holocaust. A vytvořila ho k obrazu svému.

Hilberg, jak už víme, tvrdí, že osud evropského židovstva byl zpečetěn v okamžiku, kdy první německý úředník napsal první pravidlo o vylučování Židů. V tomto jeho postřehu je nanejvýš hluboká a děsivá pravda. Byrokracie pouze potřebovala zadat úkol. A protože byla racionální a efektivní, dalo se na ni spolehnout, že už se postará, aby byl doveden do konce.

K průběhu holocaustu přispěla byrokracie nejenom prostřednictvím svých příznačných schopností a dovedností, ale také svými bytostnými neduhy. Často se pozoruje, analyzuje a popisuje tendence všech byrokracií ztrácet z dohledu původní cíl a soustředit se na prostředky - na prostředky, které se proměňují v cíle. Ani nacistická byrokracie se jí nevyhnula. Jakmile se vražedná mašinérie dala do pohybu, vytvořila si vlastní hnací sílu: čím více se jí dařilo čistit území, které kontrolovala, od Židů, tím aktivněji hledala nové končiny, v nichž by mohla své nové dovednosti předvést. Když se přibližovala vojenská porážka Německa, byl původní záměr *Endlösung* stále nereálnější. Vraždicí stroj pak udržovala v chodu pouze jeho vlastní rutina a setrvačnost. Když už tu bylo umění masového vraždění, bylo je zkrátka třeba využít. Experti si sami vytvářeli předměty svého odborného působení. Připomeňme si experty z židovských oddělení berlínských úřadů zavádějící stále nové drobné restriktce pro německé Židy, přestože ti se na německé půdě už téměř nevyskytovali. Připomeňme si velitele SS zakazující generálům wehrmachtu nechat naživu židovské řemeslníky, které nutně potřebovali při vojenských operacích. Nikde však nebyla tato morbidní tendence nahrazovat cíle prostředky viditelnější než v neskutečně hrůzném případě vražd rumunských a maďarských Židů, které byly spáchány, když už byla východní fronta jen několik kilometrů daleko, za ohromnou cenu pro německé vojsko: od vojenských úkolů byli odvoláni vojáci a administrativní pracovníci i drahocenné železniční vagóny a lokomotivy, aby se v odlehlých konči-

nach Evropy vyčistila půda pro německou domovinu, která tam nikdy neměla být.

Byrokracie je vnitřně *schopná* genocidního jednání. K tomu, aby se do takového jednání *pustila*, se potřebuje setkat s jiným vynálezem modernity: se smělým návrhem lepšího, přiměřenějšího a racionálnějšího společenského řádu - například rasově jednotné nebo beztřídní společnosti - a především se schopností takové návrhy koncipovat a odhodláním je realizovat. Když se tyto dva vynálezy moderní doby setkají, následuje genocida. Tyto vynálezy jsou běžné a vyskytují se hojně, neobvyklé a ojedinělé bylo dosud jen jejich setkání.

Selhání moderních pojistek

Fyzické násilí a jeho hrozba

už nevناهší do života jednotlivce ustavičnou nejistotou, ale zvláštní formu jistoty... na individuální život vyvíjí neustálý, jednotný tlak fyzické násilí uskladené za scénou každodenního života, tlak naprosto známý a sotva pocíťovaný, protože ekonomika chová a pudů se této společenské struktury přizpůsobuje od nejtítlejšího dětství.¹³

Takto přeformuloval Norbert Elias běžnou sebedefinici civilizované společnosti. Hlavním tvrzením, kolem něhož se tato definice točí, je eliminace násilí z každodenního života. Jak už víme, tato zdánlivá eliminace je ve skutečnosti pouze odsunutím, jehož výsledkem je přeskupení prostředků násilí a zasazení jeho center do nových míst společenského systému. Podle Eliase jsou tyto dva trendy na sobě úzce závislé. Oblast každodenního života je od násilí relativně osvobozena právě proto, že fyzické násilí je uskladené někde v záloze - v množství, které je prakticky staví mimo kontrolu řadových členů společnosti a dodává mu nepřekonatelnou schopnost potlačovat neautorizované výbuchy násilí. Každodenní chování se zjemnilo především proto, že lidem dnes

hrozí, chovají-li se násilnický, násilí - násilí, s nímž se nemohou měřit a u něhož není rozumná šance je odrazit. Absence násilí v horizontu všedního života je tedy pouze dalším z projevů centralizující a monopolizující tendence moderní moci. Násilí chybí v mezilidských vztazích jednotlivců, protože je teď kontrolují síly, které jsou rozhodně mimo jejich dosah. Tyto síly však nejsou mimo dosah *každého*. Vynášené zjemňování mravů (které Elias pod vlivem etiologického mýtu o Západě s takovým potěšením opěvuje) a příjemná jistota každodenního života, která z něho plvne, tedy mají svou cenu. Cenu, k jejímuž zaplacení můžeme být my, obyvatelé domu modernity, kdykoli vyzváni. Nebo přinuceni ji zaplatit bez předchozího vyzvání.

Zklidnění každodenního života s sebou zároveň nese bezbrannost. Členové moderní společnosti se tím, že souhlasí nebo jsou přinuceni souhlasit, že se ve svých vzájemných vztazích zřeknou použití fyzické síly, odzbrojují před neznámými a normálně neviditelnými, potenciálně však zkázonosnými a vždy hrozivými manažery donucení. Jejich slabost je znepokojivá ne ani tak v důsledku vysoké pravděpodobnosti toho, že manažeři donucení je skutečně využijí a pospíší si, aby prostředky násilí, které kontrolují, obrátili proti odzbrojené společnosti, jako v důsledku prostého faktu, že to, zda této své výhody využijí, nebo ne, v zásadě nezávisí na tom, co obyčejní lidé dělají. Členové společnosti sami nemohou užití masivního donucení zabránit. Zjemňování mravů jde ruku v ruce se zásadním posunem v kontrole násilí.

S vědomím neustálé hrozby, již představuje typicky moderní nerovnováha moci, by byl život nesnesitelný, kdyby nebylo naší víry v pojistky, které jsou, jak se domníváme, vetkány do přediva moderní, civilizované společnosti. Většinou nemáme proč si myslet, že je to víra scestná. Spolehlivost pojistek je zpochybněna pouze při nepočtených dramatických událostech. Možná, že hlavní význam holocaustu spočívá právě v tom, že byl dosud jednou z nejhrozivějších událostí tohoto druhu. *V letech, která vedla ke konečnému řešení, byly pojistky, v něž byla vkládána největší důvěra, vystaveny zkoušce. Všechny selhaly - jedna za druhou a všechny dohromady.*

¹³ Norbert Elias, *The Civilising Process: State Formation and Civilization*, přel. Edmund Jephcott, Basil Blackwell, Oxford, 1982, s. 238-239.

Snad nejdramatičtější bylo selhání vědy - vědy jakožto souboru myšlenek a sítě osvětových a vzdělávacích institucí. Odhalil se vražedný potenciál těch nejuctívanějších principů a výdobytků moderní vědy. Hesly vědy byly od samého počátku osvobození rozumu od emocí, racionality od normativních tlaků, efektivnosti od etiky. Jakmile se ale tato hesla stala skutečností, věda a děsivé technické aplikace, které zplodila, se staly poslušnými nástroji v rukou bezohledné moci. Ponurá a nedůstojná role, již věda hrála v holocaustu, byla jak nepřímá, tak bezprostřední.

Nepřímo věda (i když v důsledku své obecné společenské funkce tu byla ústředním faktorem) vydláždila cestu genocidě tím, že podkopala autoritu veškerého normativního myšlení, zejména náboženského a morálního, a zpochybnila jeho omezující sílu. Věda pohlížela na svou historii jako na dlouhý a vítězný zápas rozumu s pověrou a iracionalitou. Protože náboženství a etika nemohly požadavky, jež mají na lidské chování, racionálně legitimizovat, byly odsouzeny a jako autorita odmítnuty. Hodnoty a normy byly prohlášeny za imanentně a nenapravitelně subjektivní, a tak jako jediné pole, na kterém bylo možno hledat dokonalost, zbyla instrumentalita. Věda chtěla být hodnotově nezatížená, a když se jí to dařilo, byla na to hrdá. Kazatele morálky umlčela institucionálním nátlakem a výsměchem. Při tom se stala morálně slepou a němou. Rozebrala všechny překážky, které jí mohly zabránit nadšeně a s vervou spolupracovat na vyvíjení nejúčinnějších a nejrychlejších metod masové sterilizace a masového zabíjení a pojímat otroctví v koncentračních táborech jako jedinečnou a báječnou příležitost k medicínskému výzkumu v zájmu pokroku poznání a - samozřejmě - lidstva.

Věda (či tentokrát spíše vědci) pomáhala pachatelům holocaustu také přímo. Moderní věda je gigantická a složitá instituce. Výzkum je drahý, protože vyžaduje obrovské budovy, nákladné vybavení a velké týmy dobře placených odborníků. Věda je tedy závislá na neustálém přílivu peněz i nepeněžních prostředků, které mohou nabídnout a zajistit pouze stejně velké instituce. Věda ale není zjištná a ani vědci nejsou hrabiví. Vědě jde o pravdu a vědcům o její hledání. Vědce pohání zvědavost a vzrušuje je

neznámé. Je-li zvědavost poměřována všemi ostatními světskými zájmy, včetně finančních, je nesobecká. Vědci hlásají pouze hodnotu poznání a hledají pouze pravdu. To, že zvědavost nelze ukotvit a pravdu najít bez stále rostoucích dotací, stále nákladnějších laboratoří a stále vyšších platů, je pouze shoda okolností a neměl by v tom být velký důvod k znepokojení. Jediné, co si vědci přejí, je, aby mohli jít tam, kam je žene touha po poznání.

Vláda, která vědcům podává pomocnou ruku a nabízí požadované, může počítat s jejich vděčností a spoluprací. Většina jich bude ochotna výměnou slevit v celkem dlouhém výčtu méně významných zásad. Například budou ochotni akceptovat, že najednou zmizí někteří jejich kolegové se špatným tvarem nosu či záznamem v životopisu. Budou-li vůbec něco namítat, pak v tom smyslu, že odejdou-li všichni tito kolegové najednou, ohrozí to časový plán výzkumu. (To není výtka ani vtíp. Právě na to se omezily protesty německých akademiků, lékařů a inženýrů, pokud byly vůbec nějaké zaznamenány. Ještě méně toho bylo slyšet od jejich sovětských protějšků v době čistek.) Němečtí vědci s radostí nastoupili do vlaku, který nacistická lokomotiva táhla směrem k báječnému, novému, rasově čistému a Němci ovládanému světu. Výzkumné projekty byly den ode dne ambicióznější a výzkumné instituty hodinu od hodiny početnější a bohatší. Na ostatním mnoho nezáleželo.

Robert Proctor ve své navýsost zajímavé nové studii o tom, jak biologie a medicína přispěly k návrhu a realizaci nacistické rasové politiky, bourá oblíbený mýtus, podle něhož byla věda za nacismu především obětí pronásledování a předmětem silné indoktrinace shora (tento mýtus se traduje přinejmenším od roku 1941, kdy vyšla vlivná kniha Josepha Needhama *Nacistický útok na mezinárodní vědu*). Ve světle Proctorova pečlivého výzkumu se vyjevuje, že tento obecně rozšířený názor hrubě podceňuje míru, v níž vycházely politické iniciativy (ve skutečnosti i některé z nejstrašlivějších) z vědecké komunity samé, místo aby byly neochotným, nicméně zbabělým výzkumníkům vnučovány zvenčí, a také rozsah, v němž samu rasovou politiku iniciovali a prováděli uznávaní vědci s akademicky dokonalým osvědčením. Vyvíjel-li se nějaký nátlak, „často to bylo v té podobě, že

jedna část vědecké komunity tlačila na jinou". Celkem vzato „byly společenské a intelektuální základy [rasových programů] do velké míry položeny dávno před nástupem Hitlera k moci" a vědci z oboru biologie a medicíny „hráli aktivní, a dokonce vedoucí roli při inspiraci, řízení a provádění nacistických rasových programů".¹⁴ O tom, že dotyční vědci nepatřili rozhodně k nějakému šílenému či fanatickému okraji těchto oborů, vypovídá Proctorova zevrubná studie složení redakčních rad 147 medicínských časopisů vydávaných v nacistickém Německu. Po nástupu Hitlera k moci zůstaly rady buď beze změny, nebo nahradily pouze malou menšinu členů (tuto změnu nejspíše vysvětluje vyloučení židovských vědců).¹⁵

V tom nejlepším případě se ukázalo, že kult racionality institucionalizovaný v podobě moderní vědy není schopen zabránit státu změnit se v nástroj organizovaného zločinu; v tom nejhorším pak, že je sám nástrojem k nastolení této změny. Lépe si však nevedli ani jeho soupeři. V mlčení měli němečtí akademici spoustu soudruhů. Nejviditelněji se k nim připojily církve - všechny bez výjimky. Mlčení tváří v tvář organizované krutosti bylo jedinou věcí, na níž se církve., které byly spolu často na kordy, nakonec shodly. Žádná z nich se nepokusila obnovit svou ztracenou autoritu, Žádná z církví (na rozdíl od jednotlivých a většinou izolovaných duchovních) neuznala svou odpovědnost za skutky spáchané v zemi, již prohlašovala za svou doménu, a lidmi ve své pastorační působnosti. (Hitler nikdy z katolické církve nevystoupil a ani nebyl exkomunikován.) Žádná neuplatnila své právo vynášet před svými ovečkami morální soudy a těm vzpurným ukládat pokání.

Zcela případně se ukázalo, že kulturně naučený odpor vůči násilí je ubohou pojistkou před organizovaným donucením a že uhlazené způsoby mají úžasnou schopnost poklidně až harmonicky koexistovat s masovým vražděním. Dlouhý a často bolestný civilizační proces nepostavil genocidě do cesty jedinou spolehli-

vou překážku. Mechanismy genocidy kodex civilizovaného chování potřebovaly, protože koordinoval zločinné jednání takovým způsobem, že jen zřídka odporovalo kladnému sebehodnocení pachatelů. U přihlížejících zase nebyl civilizačně daný odpor ke krutosti silný natolik, aby v nich vybudil aktivní vzdor. Většina jich reagovala tak, jak nám civilizační normy napovídají a doporučují reagovat na věci ošklivé a barbarské — odvracela oči. Ti nemnozí, kteří se krutosti postavili, neměli normy a společenské sankce., v nichž by našli oporu a ujištění. Byli to osamělci, kteří mohli na ospravedlnění svého boje se zlem pouze opakovat po jednom ze svých významných předků: „leh kann nicht anders."

Tváří v tvář bezohlednému týmu, který si osedlal silný stroj moderního státu s jeho monopolem na fyzické násilí a donucení, nejvychvalovanější výdobytky moderní civilizace jakožto pojistky před barbarstvím selhaly. *Civilizace předvedla, že není schopna garantovat morální využívání strašlivých sil, které zrodila.*

Závěry

Ptáme-li se dnes, jaký prvotní hřích způsobil, že se to stalo, nepřesvědčivější odpovědí se zdá být zhroucení (či nerozvinutí) demokracie. V nepřítomnosti tradiční autority může brzdy a rovnováhy, které jediné jsou s to nepustit stát na cestu extrémů, poskytnout pouze politická demokracie. K té se však nedospívá rychle a ještě déle jí trvá, než zapustí kořeny tam, kde byl narušen vliv staré autority a systému vlády - zejména byl-li narušen náhle. Takové situace mezivládí a nestability se zpravidla vyskytují během dalekosáhlých revolucí a po nich, revolucí, kterým se podaří ochromit stará centra společenské moci, ale ne už je nahradit novými - a které proto vytvářejí takové poměry, v nichž *nejou politické a vojenské síly ani vyvažovány, ani omezovány pohotovými a vlivnými silami společenskými.*

K takovým situacím podle všeho docházelo i v předmoderní době - po krvavých záborech a vleklých bratrovražedných zápasích, které někdy vedly k téměř naprosté sebezáhubě zavedených

¹⁴ Robert Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1988), s. 4, 6. ¹⁵ Proctor, *Racial Hygiene*, s. 315-324.

elit. Pravděpodobné důsledky takových situací však byly jiné. Zpravidla následovalo obecné zhroucení širšího společenského řádu. Válečná zkáza zřídka pronikla do takové hloubky, aby zasáhla základní, skupinové sítě sociální kontroly. Jakmile se společenská organizace nad lokální úrovní rozpadla, skupinově řízené lokální ostrůvky sociálního řádu, které byly sice vystaveny nesytematickým aktům násilí a drancování, se z nouze uchýlovaly k vlastním zdrojům. Ve většině případů byly i ty nehlubší rány zasazené tradičním autoritám v předmoderních společnostech jiné než moderní revoluce, a to ve dvou klíčových aspektech: za prvé, původní, skupinové kontrolní mechanismy řádu buď vůbec nepostihovaly, nebo jim přinejmenším dovolily přežít; za druhé, možnost organizované akce na nadlokální úrovni spíše oslabovaly než posilovaly, protože sociální organizace vyššího řádu se rozpadla, a ať už zbývala jakákoli výměna mezi lokalitami, byla znovu podřízena svobodné hře nekoordinovaných sil.

V moderních podmínkách naopak k výkyvům podobného druhu dochází zpravidla poté, co skupinové mechanismy sociální regulace téměř vymizely a lokální společenství přestala být soběstačná a samostatná. Místo instinktivního reflexu „opětovného návratu“ k vlastním zdrojům se objevuje tendence zaplnit prázdnotu novými, opět ale nadlokálními silami a tyto síly se snaží využít státní monopol na donucení k prosazení nového řádu v celospolečenském měřítku. Místo aby se politická moc zhroutila, stává se v podstatě jedinou silou za vznikajícím řádem. Ekonomické a společenské síly, vážně podlomené rozbitím či ochromením starých autorit, ji na její cestě ani nezadržují, ani neomezují.

To je samozřejmě teoretický model, který se v historické skutečnosti zřídka realizuje. Jeho užitečnost však spočívá v tom, že upozorňuje na ty sociální výkyvy, které, jak se zdá, zvyšují pravděpodobnost, že se vynoří tendence ke genocidě. Sociální výkyvy mohou mít různou podobu a intenzitu, sjednocuje je ale obecný výsledek - *jasná převaha politické moci nad mocí ekonomickou a společenskou, státu nad společností*. Snad nehlouběji a nejdále se dostaly v době ruské revoluce a následného dlouhodobého monopolního postavení státu jakožto jediného faktoru

společenské integrace a reprodukce řádu. Ale také v Německu pronikly dále a hlouběji, než se obecně předpokládá. Po krátké výmarské mezihře převzala a dovršila nacistická vláda revoluci, již výmarská republika - ona nesnadná souhra starých a nových (ještě nezralých) elit, která jen povrchně připomínala politickou demokracii - nebyla z různých důvodů schopna provést. Staré elity byly zásadně oslabeny a postaveny stranou. Formy artikulace ekomických a společenských sil byly jedna za druhou rozebírány a nahrazovány novými, centrálně kontrolovanými formami, které vycházely ze státu a byly jím legitimizovány. Hluboce zasazeny byly všechny třídy, ale nejtvrďší ránu dostaly ty, které mohou mít nepolitickou moc pouze kolektivně, tj. nevládní třídy, a především třída dělnická. Etatizace a rozpad všech autonomních institucí pracovní síly doprovázené podřízením lokální správy téměř naprosté centrální kontrole učinily lidové masy v postatě bezmocnými a prakticky je vyloučily z politického procesu. Odporu společenských sil navíc bránilo to, že se aktivity státu obklopily neproniknutelnou zdí utajení — šlo vlastně o tiché spiknutí státu proti obyvatelstvu, jemuž vládl. Celkovým a konečným důsledkem bylo nahrazení tradičních autorit nikoli novými energickými silami samosprávného občanství, nýbrž téměř totálním monopoem politického státu, v němž bylo společenským silám zabráněno v sebevyjádření, tedy ve vytvoření strukturálního základu politické demokracie.

Moderní podmínky umožnily rozvinutí státu, který vládl hojnými zdroji a byl schopen nahradit celou síť společenských a ekonomických mechanismů kontroly politickým řízením a správou. Ještě důležitější je, že pro toto řízení a správu poskytly materiál. Modernita je, jak již víme, věkem umělého řádu a velkých společenských projektů, érou plánovačů, vizionářů a - obecněji - „zahradníků“, kteří ke společnosti přistupují jako k panenskému kusu země, jež je třeba přizpůsobit odbornému projektu a pak kultivovat a ošetřovat, aby zůstal v navržené podobě.

Ambice a sebedůvěra tu nemají hranic. Přes brýle moderní moci se „lidstvo“ zdá být vskutku tak všemocné a jeho jednotliví příslušníci tak „nehotoví“, nevhodní a poddajní a tak velmi vyžadující zdokonalení, že přistupovat k lidem jako k rostlinám, které

je třeba přistihávat (a je-li to nutné, vytrhnout i s kořeny), nebo jako k dobytku, který je třeba chovat, vůbec nepřipadá ani bizarní, ani morálně odpudivé. V metodách chovu hospodářských zvířat a pěstování rostlin viděl vzor „populační politiky“, již by měla realizovat budoucí *volkisch* vláda, jeden z prvních a hlavních ideologů německého národního socialismu R. W. Darré: Ten, kdo ponechá rostliny v zahradě samy sobe, brzy ke svému překvapení zjistí, že zahradu přerůstá plevel a že se změnil dokonce i sám základní charakter rostlin. Má-li tedy zahrada zůstat živnou půdou pro rostliny, má-li se jinými slovy pozvednout nad drsnou vládu přírodních sil, je nezbytná formující vůle zahradníka, který tím, že buď zabezpečí vhodné podmínky pro růst, nebo že zabrání škodlivým vlivům, anebo se postará o obojí, bude pečlivě opatrovat, co je třeba, a nemilosrdně likvidovat plevel, který by připravoval lepší rostliny o živiny, vzduch, světlo a slunce... Je tedy třeba si uvědomit, že otázky pěstování nejsou pro politické myšlení triviální, ale že naopak musí být jádrem všech úvah a že odpovědi na ně musí vyplývat z toho, co je duchovní, z ideologického postoje lidu. Musíme dokonce trvat na tom, že lid může dosáhnout duchovní a mravní rovnováhy, pouze když stojí v samém středu jeho kultury dobře promyšlený pěstební plán...^{1R} Darré jasně a nekompromisně vysvětlil ambice na „vylepšení reality“, které tvoří podstatu moderního postoje a které můžeme vážně chovat jedině díky prostředkům moderní moci.

Tento nejpozoruhodnější rys modernity nachází největší uplatnění v období hlubokých společenských změn. Vlastně v žádné jiné době se společnost nezdá být tak beztvářá - „nedokončená“, neurčitá a poddajná -, doslova čekající na vizi a obratného a vynalézavého návrháře, který jí dá tvar. V žádné jiné době není do té míry zbavena svých vlastních sil a tendencí a do té míry neschopná vzdorovat ruce zahradníka a připravená být hnětena, do jakékoli podoby se mu zlíbí. *Kombinace tvárnosti a bezmoci je*

R. W. Darré, „Marriage Laws and the Principles of Breeding“ (1930), v *Nazi Ideology before 1933: A Documentation*, přel. Barbara Hiller a Leila J. Gupp, Manchester University Press, Manchester, 1978, s. 115.

lákadlem, jemuž málokterý sebevědomý dobrodružný vizionář odolá. Vytváří také situaci, v níž nelze vizionářům odolát.

Strůjci velkého plánu u kormidla moderní státní byrokracie, osvobození od omezení nepolitických (ekonomických, společenských, kulturních) sil - tak zní návod na genocidu. Genocida nastává jako integrální součást procesu, jímž se realizuje velký plán. *Plán jí dává legitimnost, státní byrokracie jí dává nástroj a ochromení společnosti jí dává znamení „cesta je volná“.*

Podmínky příznivé k páchání genocidy jsou tedy zvláštní, ale vůbec ne výjimečné. Jsou vzácné, ne však jedinečné. Přestože nejsou bytostným atributem moderní společnosti, nejsou ani cizím jevem. Co se modernity týče, genocida není ani nenormální věcí, ani případem malfunkce. Dokládá, čeho je racionalizující, inženýrská tendence modernity schopna, není-li zastavena či mírněna a je-li pluralismus společenských sil skutečně rozložen - co by chtěl moderní ideál účelně naprojektované, plně kontrolované, bezkonfliktní, ukázněné a harmonické společnosti. Každé ochuzení základní schopnosti artikulace zájmů a samosprávy, každý útok na společenský a kulturní pluralismus a na příležitosti k jeho polickému vyjádření, každý pokus obehnat bezuzdnou svobodu státu zdí politického utajení, každý krok směrem k oslabení společenských základů politické demokracie o kousek přibližuje společenskou katastrofu rozměrů holocaustu. Zločinné návrhy potřebují ke své realizaci společenské nástroje. Společenské nástroje ale potřebují také ti, kdo zůstávají ostražití a chtějí jejich uskutečnění zabránit.

Zatím se zdá, že nástrojů ostrahy se nedostává, kdežto institucí, které jsou podle všeho schopné sloužit zločinným záměrům či - což je ještě horší - neschopné zabránit tomu, aby do běžné, na úkol orientované aktivity nepronikly kriminální prvky, je více než dost. Joseph Weizenbaum, jeden z nejbystřejších pozorovatelů a analytiků sociálního působení informačních technologií (samozřejmě jde o novější trend, který se v době nacistického holocaustu nevyskytoval), tvrdí, že schopnost genocidního jednání se snad ještě zvýšila:

Německo přistupovalo ke „konečnému řešení“ svého „židovského problému“ jako k učebnicovému cvičení v instrumen-

tálním uvažování. Lidstvo se nakrátko zachvělo, když už nemohlo odvrátit zrak od toho, co se dělo, když začaly obíhat fotografie, které pořídili sami zabijáci, a když vyšli na světlo zubožení lidé, kteří přežili. Nakonec to ale nic neznamenalo. Během následujících dvaceti let povraždila táž logika a totéž chladné a nekompromisní uplatňování kalkulačného rozumu přinejmenším stejně tolik lidí, kolik jich padlo za obětí technikům tisícileté říše. V ničem jsme se nepoučili. Civilizace je dnes stejně ohrožená, jako byla tehdy.¹⁷

A v podstatě se nezměnily ani důvody, pro které zůstávají instrumentální racionalita a společenské institucionální sítě, rozvinuté k tomu, aby jí sloužily, i dnes stejně morálně slepé jako tehdy. Roku 1966, více než dvacet let po strašlivém odhalení nacistických zločinů, navrhla skupina významných badatelů pro generály ve vietnamské válce vědecky elegantní a příkladně racionální projekt *elektronického bojiště*. „Tito lidé byli schopni radit tak, jak radili, protože pracovali v ohromné psychologické vzdálenosti od obětí, které měly být mrzačeny a zabíjeny systémy zbraní, jež byly výsledkem představy, kterou předestřeli svým patronům.“¹⁸

Díky rychlému rozvoji nových informačních technologií, jimž se více než kterýmkoli jiným, které jim předcházely, daří znečitelnovat lidství těch, na které se zaměřují („Lidé, věci, události jsou .programováni', mluví se o ‚vstupech' a ‚výstupech', o zpětnovazebných spojeních, proměnných, procentech, procesech atd., až nakonec mizí veškerý kontakt s konkrétními situacemi; pak zbývají jenom grafy, soubory dat, výstupní výsledky.“¹⁹), psychologická vzdálenost nezadržitelně a bezprecedentním tempem narůstá. Roste i nezávislost čistě technologického postupu na jakémkoli záměrně zvoleném a diskursivně stanoveném lidském účelu. Dostupné technologické prostředky dnes více než kdy jindy podřívají své vlastní aplikace a jejich hodnocení podřívají svým vlastní kritériím efektivnosti a výkonnosti. Ze stejného dů-

vodu se autorita politického a morálního hodnocení jednání redukuje na méně významnou záležitost, není-li zcela diskreditována a odsunuta do bezvýznamnosti. Jednání už sotva potřebuje nějaké jiné ospravedlnění než to, že díky dostupné technologii je možné. Jacques Ellul varuje, že technologie, která se vymanila z omezení diskursivně stanovených společenských úkolů,

nikdy k ničemu nepostupuje jinak než *proto*, že je tlačena vzadu. Technik neví, proč pracuje, a celkově ho to nezajímá. Pracuje, *protože* má nástroje, které mu umožňují plnit určitý úkol, uspět v novém pracovním postupu... Žádné volání cíle tu není, je tu tlak motoru, který je umístěn vzadu a nepřipustí, aby se stroj na chvíli zastavil.²⁰

Jakmile byla nejvyšší autorita v rozhodování o politických záměrech přidělena kalkulaci efektivnosti, je naděje na to, že lze civilizačním pojistkám proti krutosti spolehlivě svěřit kontrolu nad využíváním lidského instrumentálně racionálního potenciálu, podle všeho ještě menší než dřív.

¹⁷ Weizenbaum, *Computer Power*, s. 256.

¹⁸ Weizenbaum, *Computer Power*, s. 275.

¹⁹ Weizenbaum, *Computer Power*, s. 253.

Jacques Ellul, *Technological System*, přel. Joachim Neugroschel, Continuum, New York, 1980, s. 272, 273.